

РАДОСЛАВ РАСПОПОВИЋ

О ИЗВОРИМА И ЛИТЕРАТУРИ ЗА ИСТОРИЈУ ДИПЛОМАТИЈЕ ЦРНЕ ГОРЕ 1878 — 1918. Г.

У науци међународног права, или њеног ужег дијела дипломатског права, присутна су различита одређења појма дипломатије. Она се крећу од поистовјећивања дипломатије са спољном политиком до њеног издвојеног посматрања као посебног средства у спољнополитичком дјеловању држава. Ову околност неопходно је имати у виду и при проучавању дипломатске историје конкретних субјеката међународне заједнице. И у тим случајевима од одређења за једно од могућих значења појма дипломатије зависиће формулација предмета истраживања, а самим тим и оцјена о релевантности појединих извора и литературе. Уз то још овакав приступ, у мањој или већој мјери, налаже и потребу проширења опсега научне валоризације са подручја историографије на област теорије међународног права.

О овој општој одредници неопходно је водити рачуна и при проучавању дипломатске историје Црне Горе. Ово утолико прије што се дипломатска историја црногорске државе, са становишта остварених резултата, још увијек није конституисала у посебну област у оквиру историографије или историјско-правне литературе. Полазиште за овакву тврдњу садржано је у одређењу према значењу појма дипломатија. Будући да дипломатију не схватамо као синоним за спољну политику, то ни радове који се баве појединим аспектима спољне политике Црне Горе и њеним односима са појединим државама: Француском, Аустро-Угарском, Србијом не можемо сматрати основном литературом за дипломатску историју. С обзиром на њихов превасходно историографски карактер и чињеницу да припадају категорији радова из политичке, односно спољнополитичке историје државе, они само у ширем смислу могу бити од значаја за историју дипломатије Црне Горе. Конкретни облици дипломатског дјеловања у њима су подређени проучавању карактера међународних

односа Црне Горе и њених спољнополитичких веза са другим државама. У најбољем случају поједина средства и методи дипломатског дјеловања у њима се разматрају у контексту билатералних односа без синтетизованог уопштавања и издвајања битних обиљежја на већем степену општости. Осим тога, дипломатија је само једно од средстава које државама стоји на располагању у вођењу спољне политике, уз низ других насилних и не-насилних.

Дипломатија је дакле, знатно уже подручје од спољне политике и за разлику од ње код које постоји релативна слобода у избору средстава и метода дјеловања дипломатија је у много већој мјери подвргнута нормама и начелима међународног права. На одговарајући начин овај однос дипломатије према спољној политици нашао је одраза и у радовима историографског карактера који су се до сада бавили појединим аспектима спољне политике Црне Горе. Зато су питања из дипломатске историје знатно уже разматрана, а многа од њих су остала и необрађена.

Отуда је тематски веома широк круг питања на која би требало дати потпуније одговоре. Она се тичу: историјских претпоставки и видова испољавања дипломатског дјеловања Црне Горе; правно-историјског профила црногорске дипломатије; организационог модела и историјске вриједности дипломатске службе; остварених резултата како са становишта упоређивања са достигнутим нивоом у односу на дипломатске службе других европских држава, тако и на могућност утицаја на рјешавање важнијих спољнополитичких питања; степена самосталности и независности, односно степена ослањања на политичку вољу и форме дјеловања других држава; колико је она била израз специфичних посебности друштвеног бића Црне Горе, а колико је у себи садржала елементе карактеристичне за дипломатску праксу других држава.

У контексту претходног посебно треба размотрити значаје руског фактора, односно утицаја Русије на дипломатске односе Црне Горе, имајући при томе у виду и њен укупан значај за развој ослободилачке борбе и конституисања државности у Црној Гори у XIX вијеку. Даље слиједе питања нивоа формирања циљева и политике дипломатског дјеловања, истакнутих дипломатских представника итд. Ту је још и питање утицаја традиције и наслеђа и у вези са тим идентификације задатака, институционалне и кадровске структуре, као и начина на који су се поједини видови дипломатског дјеловања остваривали у пракси. На крају треба додати да су на основу званичних унутрашњих аката и конзули у Црној Гори сматрани дипломатским представницима, што подразумијева одређење према тој пракси како са становишта правне теорије и поступања других европских држава, тако и са становишта конкретног садржаја њиховог рада.

Овако конципиран проблемски оквир није до сада био предмет посебне пажње научних радника. Не постоје ни посебне на-

учне студије које би биле посвећене обради назначених питања. Резултати црногорске историографије, а прије свега радови др Дима Вујовића, др Новице Ракочевића, др Новака Ражнатовића, као и радови др Драгољуба Живојиновића или др Љиљане Алексић, и поред велике историографске вриједности, у овој области, у најбољем случају, могу да послуже само као полазни основ за даља истраживања. У њима су најчешће фрагментарно обрађени поједини аспекти историје дипломатије Црне Горе. Због тога је од прворазредног значаја за обраду ове теме архивска грађа домаће и стране провинијенције.

Свакако да за изучавање дипломатске историје Црне Горе највећи значај имају документи који потичу из рада органа кроз које се преламала и спроводила дипломатска активност земље. У том смислу, осим Министарства спољних послова, значајни су и документи о раду дипломатских и конзуларних представништва Црне Горе, као и преписка владе са дипломатским представницима и спољнополитичким тијелима других држава.

С обзиром да је за све вријеме њеног званичног постојања одлучујућу ријеч у креирању и вођењу унутрашње и спољне политике Црне Горе имао књаз, односно краљ Никола I Петровић — Његош, свакако да би у истраживачком поступку посебну пажњу требало посветити његовим личним списима, као и свим другим актима на основу којих би било могуће утврдити његов допринос дипломатском и спољнополитичком представљању Црне Горе. При томе је његова улога присутна на два начина. Најприје у сфери одлучивања о битним питањима спољнополитичког живота, а затим кроз праксу непосредног дипломатског представљања путем дипломатских мисија специјалног карактера, посјета дворовима европских држава или пријемима шефова и дипломатских представника других држава.

Но, како је Црна Гора у току наведеног периода имала своје дипломатске представнике само у три земље (у Турској од 1879. до почетка балканских ратова; у Србији од 1913. до почетка I свјетског рата и од јула 1918. веома кратко вријеме у САД), то важан извор за проучавање њене дипломатске историје представљају документи проистекли из рада руских дипломатских и конзуларних представника који су, на основу споразума два министарства из 1879, били овлашћени да заступају интересе црногорских поданика у земљама у којима Црна Гора није имала своје дипломатске представнике. Од овакве праксе, због јасно израженог противљења бечког двора, била је изузета Аустро-Угарска, у којој руски дипломатски представници нијесу могли вршити функцију дипломатског заступања Црне Горе. Током времена дошло је и до обрнутих случајева тако да је Црна Гора на неким међународним конференцијама била представљена дипломатским представницима Аустро-Угарске.

Због те околности, као и чињенице да су за дипломатски живот црногорске државе од великог значаја били дипломатски

представници других земаља акредитовани на Цетињу, свакако да би истраживање и те грађе било од велике важности за ову тему.

До сада смо били у прилици да се упознамо са једним дијелом објављених и необјављених архивских докумената који по свом поријеклу припадају неком од наведених извора. Но, прије него што нешто више кажемо о појединим врстама докумената релевантних за нашу тему, кратко ћемо скренути пажњу на досадашње резултате у објављивању архивске грађе из ове области.

Објављивање важнијих докумената проистеклих из рада Министарства спољних послова једна је, углавно говорећи, од дипломатских активности држава. Она се посебно сматра значајном у погледу међународних уговора с обзиром на значај који они имају за унутрашњи и међународни живот држава. На жалост, пракса Министарства спољних послова Црне Горе у том погледу је веома оскудна. Набрајање посебних публикација те врсте, издатих у вријеме самосталног постојања Црногорске државе, исцрпљује се у свега неколико библиографских јединица.

То су: Зборник судских закона, уредаба и међународних уговора по судској струци за Књажевину Црну Гору, Књ. I, Цетиње 1903, Зборник судских закона, уредаба и међународних уговора по судској струци за Краљевину Црну Гору, Књ. II, Цетиње 1912, и Уговори о трговини и пловидби закључени између Црне Горе и иностраних држава, Цетиње 1912, (као и неколико у виду посебних издања штампаних међународно правних аката претежно билатералног карактера). Из истог периода као важан избор докумената дипломатског карактера јавља се службени дио *Гласа Црногорца*, као и стенографске биљешке о раду Црногорске Народне скупштине. Сличан значај има и *Цетињски Вјесник* који неки аутори сматрају и гласилом Министарства иностраних дјела. У њему обично нису објављивани званични документи, али су бројни текстови који садрже информације о раду Министарства.

У међуратном периоду нису сачињене посебне збирке које би се односиле на Црну Гору. Значајнији напори у овом правцу учињени су објављивањем докумената у часописима који су излазили на територији Црне Горе. Посебан значај у том погледу имају *Записи* и активности њиховог главног и одговорног уредника Душана Вуксана.

Систематско прикупљање и објављивање извора из дипломатске историје изостало је и после II свјетског рата. Тек недавно се појавила књига која представља риједак покушај издавања докумената из рада Министарства спољних послова. Ријеч је о раду Николе Радловића *Исписи из Министарства спољних послова Црне Горе*, објављеном 1990. године. У књизи је са-

држан само мали дио материјала од обиља грађе којом овај фонд располаже.

Скренућемо пажњу на још једно издање. Ријеч је о Прегледу међународних уговора и других аката значајних за међународне односе Црне Горе 1700 — 1918, који се у оквиру едиције „Преглед развоја међународних односа југословенских земаља“ појавио у издању Института за међународну политику и привреду из Београда и Историјског института Црне Горе. У питању је рад библиографског карактера, који заправо представља регистар важнијих докумената из међународно правне историје Црне Горе, са назнаком извора докумената и њиховог кратког садржаја. На овај начин у Прегледу је обрађено око 500 докумената.

У погледу докумената штампаних у иностранству који могу бити од значаја за историју Црне Горе ситуација је другачија. Број тих збирки је знатно већи, али је, са друге стране, мање докумената који се односе на Црну Гору. Но, и без обзира на ту околност, збирке међународних докумената ове врсте не могу се избјећи при обради дипломатске историје Црне Горе, поред осталог, и због чињенице да су многи архивски документи пропали и да се једино на основу тих међународних збирки може дознати њихов садржај.

Међу бројним као значајније бих поменуо сљедеће збирке: Documents diplomatiques affaires du Monténégro, Paris 1880; G. F. Martens. Collection Martens, Recueil des principaux Trates, etc, Nouveau recueil de Traités etc; L. Neumann et A. Plason, Recueil des Traités et des Conventions conclus par l'Autriche avec les Puissances étreneres; Vienne 1877 — 1888, 1905; Trattati e convenzioni per l'organizzazioni della venezioni tra il regno d'italia ed i gaverno esteri, Torino. Firenze, Roma 1865 — 1938; Receul D'Acle internationaux de l'Empire Ottoman, Paris 1990. итд.

Што се тиче необјављених докумената, као релевантне за историју дипломатије сматрамо, прије свега Фонд министарства иностраних дјела и Фонд посланства и конзулата који се чувају у Државном архиву на Цетињу. У првом од наведених фондова грађа је необично обимна и смјештена је у 120 фасцикли. У оквиру самог фонда извршена је подјела докумената на општа акта, пасошко одјељење и одликовања. И поред велике обимности ова грађа у највећем дијелу не даје већу сазнајну вриједност. Релативно низак ниво расположиве грађе говори и о степену стручне оспособљености самога Министарства. На први поглед изненађује околност да у том обиљу докумената нема стручних анализа међународне ситуације, спољнополитичког положаја и улоге Црне Горе. Вјероватно да је разлог томе и аутократски систем власти у коме је одлучујућу ријеч имао књаз, односно краљ Никола Петровић. Међутим, ни Фонд „Никола I“ није у цјелини сачуван тако да дјелови грађе за поједине годи-

не готово да немају већи значај за дипломатску историју Црне Горе.

Извјесну празнину у овом смислу попуњавају документи о раду руског посланства на Цетињу. То је фонд Приновљене руске грађе који се чува у Архивском одјељењу Цетињског музеја. Осим што су били високообразовани руски дипломатски представници су добро познавали и прилике у Црној Гори тако да њихови извјештаји садрже значајне податке о збивањима у Црној Гори и спољно-политичким активностима црногорске државе. Сличан значај има и грађа о раду дипломатског представништва Србије — Фонд посланства Цетиње који се чува у Државном архиву Србије. Такође и у Архиву САН-у има докумената који пружају податке о дипломатским везама Црне Горе и Србије.

Од архива ван Југославије били смо у прилици да се упознамо са садржајем дијела архивских фондова у Совјетском Савезу. Ријеч је прије свега о Архиву спољних послова Русије. Значајну грађу за Црну Гору садрже фондови: Politarhiv, Канцеларија министра, Словенски сто, Мисија Цетиње, Посланство Београд, Посланство Беч, Посланство Цариград, Извјештаји МИД-а итд.

Све акте претходно поменуте према значају могли бисмо сврстати у три категорије:

У прву категорију уврстили смо документе који су својом обавезношћу конституисали државно-правни положај Црне Горе како према појединим државама чланицама међународне заједнице, тако и на међународном плану у цјелини. У ову категорију убрајамо међународне уговоре, билатералне и мултилатералне, у којима се Црна Гора појављује као странка уговорница. Њом су обухваћене и одлуке Берлинског конгреса које су представљале међународно правни основ за институционално устројство и рад дипломатске службе. Као посебну подгрупу у оквиру ове категорије уговора издвајамо акте унутрашњег правног карактера који су представљали основ организовања рада дипломатске службе.

У другу категорију докумената сврстали смо оне који су непосредно произашли из рада Министарства спољних послова, црногорских посланстава, конзулата или других државних органа, а којима се, путем нота, телеграма, извјештаја, протеста на различите начине реагује на питања из односа Црне Горе и других држава или пак на питање заштите интереса њених поданика. За разлику од претходне категорије докумената, документи из ове групе са становишта правне обавезности су на нижем нивоу и не тичу се државе као субјекта већ различитих приватно-правних и других интереса њених грађана.

У трећу категорију сврстали смо мемоарску грађу истакнутих представника дипломатског живота Црне Горе, краља Николе, Гавра Вуковића, Митра Бакића и других, која у комбина-

цији са штампом оног времена, може представљати веома драгоцене изворе за обраду питања из дипломатске историје Црне Горе.

Мислим да нема потребе посебно објашњавати због чега смо у прву од наведених група сврстали Берлински уговор и колика је његова важност за међународно правни положај и дипломатски живот државе. Довољно је само подсетити да је Црна Гора тек са Берлинским конгресом конституисала своју државност на међународном плану и стекла *ius legacionis*, тј. право слања и примања дипломатских представника као битну претпоставку за развој дипломатских односа и дипломатске службе. Што се пак тиче међународних уговора које је закључила Црна Гора, јасно је да анализа њихових садржаја, врсте, укупног броја, начина закључивања може дати важне податке у погледу вриједносних одредница црногорске дипломатије, као главног носиоца посла на том плану. С обзиром на укупан уговорени капацитет наведеном анализом могуће је одредити и укупан међународни положај Црне Горе, њено мјесто у дипломатском животу Балкана и Југоисточне Европе, а самим тим и реалан оквир њеног дипломатског дјеловања.

Радећи на пројекту *Међународни уговори Црне Горе 1878—1918*, заједно са проф. др Гавром Перазићем, успјели смо да прикупимо текстове више од двије стотине билатералних уговора које је у недавном периоду закључила Црна Гора. Уговорена активност је на овај начин остварена са више од 20 држава. У овом периоду такође су примјењивани и неки међународни уговори који су били закључени прије Берлинског конгреса (Уговор о екстрадицији криваца између Црне Горе и Италије, Уговор о набавци соли са Аустро-Угарском итд.).

Врсте закључених уговора такође говоре о областима државног живота у којима се ангажовала црногорска дипломатија. Уговори о границама и регулисању статуса појединих територија као вид дипломатске активности били су карактеристични за период непосредно послје Берлинског конгреса. У годинама које су слиједиле све више су преовлађивали уговори о: зајмовима, трговини и пловидби, екстрадицији криваца, ауторском праву, војно-политичким савезима, пријатељству, миру, поштанско-телеграфском саобраћају итд.

Живу уговорену и дипломатску активност употпуњују уговори који су омогућавали продирање иностраног капитала, било да су закључивани у виду оквирних уговора са државама извозницама капитала било непосредно са приватним организацијама или корпорацијама. У овом другом случају они немају карактер међународних уговора већ приватно правних аката са елементима иностраности. Посебно треба истаћи категорију уговора о трговини и пловидби и чињеницу да је већина тих аката послје 1905. године, након ратификације у Скупштини, претво-

рена у закон, односно превођења у унутрашњи правни поредак државе. Ови акти лако су постојали и извор унутрашњег права.

Осим билатералних Црна Гора је потписала и више од 30 мултилатералних уговора. Ова категорија аката у односу на претходну има другачије значење с обзиром да црногорски представници и њена дипломатска служба најчешће нису учествовали у процесу њиховог доношења. Међутим, чињеница да је Црна Гора била потписница тих аката наметала је обавезу поштовања предмета њиховог регулисања.

Казали смо да се као подгрупа у оквиру ове категорије аката могу издвојити документи који се тичу институционалног организовања службе за вођење спољних послова односно дипломатске службе црногорске државе. То значи да у анализи треба укључити и неке унутрашње правне акте. Никољданским законом из 1879. формирана је институција владе, а као посебан ресор установљено Министарство спољних послова. Таква организациона структура потврђена је и Уставом из 1906. За рад Министарства спољних послова значајни су и закони о краљевској влади и државној управи из 1903. и 1914, као и закон о издавању пасоша из 1905. Законом о краљевској влади 1914. утврђене су врсте и ранг дипломатских заступника, па су као дипломатски заступници, осим изванредних посланика, пуномоћених министара и отправника послова, одређени и конзули и вице конзули. Чланом 45. истог Закона прописано је да се број дипломатских конзула на страни, њихових секретара и писара одређује сваке године буџетом. У завршним одредбама Закона стоји да ће се ближе регулисање ове материје извршити посебним законом. Вјероватно да је доношење таквог закона било у плану али да није успједило с обзиром да га нема међу сачуваним унутрашњим правним актима државе.

У оквиру друге категорије аката који су у сфери показатеља конкретне праксе дипломатског дјеловања државе, осим извјештаја и преписке Министарства са црногорским дипломатским и конзуларним представницима који се налазе у Фонду Министарства иностраних дјела, овом приликом бисмо издвојили и грађу из неколико фондова Архива спољних послова Русије.

Тако, нпр., у Фонду извјештаји МИД-а који су, изузев неколико година прекида, прављени за Црну Гору од 1878. до 1906. прво у оквиру Азијатског а затим у оквиру Првог департамента МИД-а, чувају се годишњи извјештаји о дипломатској и политичкој активности Црне Горе. Сами по себи они представљају врло значајан основ као суморан извор података од којих даље треба ићи у детаљнија истраживања. Даље би требало поменути Фонд Словенски стол у коме се чувају документи политичког карактера о узајамним односима Русије и балканских држава и покровитељству ове над Словенима на Балканском полуострву. Отуда се овдје могу наћи сачувани документи који илуструју

праксу дипломатског заступања црногорских поданика у страним земљама као и како су та питања конкретно регулисана са владама тих земаља, Румуније и Грчке на примјер. Документи сличног карактера могу се наћи и у Фонду Мисија у Вашингтону у погледу заступања црногорских поданика на територији САД. У Фонду Канцеларије министра иностраних дјела налази се важнија политичка преписка по питањима узајамних односа Русије и страних држава. Из овога фонда интересантни су документи који имају карактер политичке преписке са Цетињем и Београдом у појединим кризним ситуацијама, као у случају анексионе кризе, балканских ратова или првог свјетског рата.

У оквиру треће категорије аката, осим мемоарске грађе, важно мјесто има штампа, посебно црногорска. Такође су важни извори часописи и публикације стране провинијенције.

Из свега реченог произилази да су извори за проучавање дипломатске историје, за разлику од литературе, знатно бројнији. Када је о архивској грађи ријеч, пажњу би требало усмјерити, поред већ поменутих, и према фондovima ранијих сусједних држава Црне Горе: Аустрији, Италији и Турској, а затим и Француској и Њемачкој. Увидом у садржај и те грађе могла би се стећи цјеловитија слика о стварном садржају ове комплексне теме. Када је о литератури ријеч, осим радова историографског карактера неопходно је у анализу укључити и литературу међународно-правног карактера. О њој овдје није било ријечи с обзиром на превасходно историографски карактер скупа.

Радосав Распопович

О ИСТОЧНИКАХ И ЛИТЕРАТУРЕ ДИПЛОМАТИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ ЧЕРНОГОРИИ (1878 — 1918) г.

РЕЗЮМЕ

Дипломатическая история Черногории еще не конституировалась в отдельную дисциплину в области историографии или историчкоправовой литературы. Исходя из этого и число научных публикаций, заслуживающих научного исследования (внимания науки) небольшое. Учитывая, что нет отдельной монографии по дипломатической истории Черногории, среди трудов, заслуживающих внимания, по данной теме нужно упомянуть: труды общего характера по истории Балкан Юговосточной Европы и Медитерана и труды по отношениям Черногории с европейскими государствами. К ним необходимо добавить статьи по отдельным вопросам из дипломатической истории Черногории. Несмотря на то, что только частично касаются нашей темы эти работы все-таки могут быть основанием для подхода к научному исследованию.

Из архивных материалов особенное значение имеют те, которые связаны с деятельностью органов, осуществляющих дипломатические функции государства. Прежде всего это фонды: Министерства иностранных дел, посольства (и консульства). Документов, хранящихся в этих фондах, очень много, но все они различны по своей ценности. Самые важные, как мы считаем, это документы международного правового характера которыми Черногория принимала на себя обязательства на международном плане. За ними следуют документы, появившиеся в результате переписки Черногории с другими государствами, но они имеют не юридический, а политический характер. И в одном и другом случае известное количество документов не сохранилось. Поэтому сборники международных документов играют важную роль в дополнении источников по нашей теме. Среди документов, появившихся на территории Черногории нет таких, которые содержали бы анализ международного положения Черногории, направлений и целей её дипломатической деятельности. Поэтому большое значение имеют донесения дипломатических представителей других государств, а особенно русских, аккредитованных в Цетине.